

Mirosław Skrzypczyk

skrzypcz@interia.pl

Robert Szuchta, Piotr Trojański, *Holokaust. (Nie)odrobiona lekcja historii*, Kraków: Universitas, Warszawa: Muzeum Getta Warszawskiego, 2023, 504 s.

Publikacja jest efektem konsekwentnie ponawianego przez Roberta Szuchtę i Piotra Trojańskiego wysiłku opisywania Zagłady, a także edukowania o niej, o procesach, które do niej doprowadziły, oraz o konsekwencjach, jakie przyniosła. Autorzy, będący zarówno historykami, jak i dydaktykami, zajmują się od wielu lat strategiami nauczania o zagładzie Żydów w latach drugiej wojny światowej. W 2000 r. wydali *Holocaust. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych*, w 2003 r. – podręcznik *Holokaust. Zrozumieć dlaczego*, a w 2012 r. – dydaktyczny materiał pomocniczy *Zrozumieć Holokaust i Jak uczyć o Holokauście. Poradnik metodyczny do nauczania o Holokauście w ramach przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole*. Opracowania te – wraz z opublikowaną w 2023 r. i omawianą w tej recenzji wersją podręcznika – wyrastają z potrzeby szerzenia wiedzy o Holokauście (z uwzględnieniem nowych badań historycznych) i nieustającej wiary autorów w siłę edukacji. Także ze świadomości, że dzieło edukacji nie może być skończone i zamknięte, bo winno brać pod uwagę zmieniające się pokolenia odbiorców, dla których wiedza o Zagładzie i drugiej wojnie światowej jest coraz bardziej odległa oraz zapośredniczona przez różnorodne media.

Książka składa się z czterech części: „Swoi czy obcy?”, „Droga do ludobójstwa”, „«Ostateczne rozwiązanie»”, „Wobec Zagłady”, które prezentują historię Żydów europejskich w układzie chronologicznym. W ten sposób możliwe jest – jak podkreślają autorzy – „przedstawienie Zagłady w szerszym kontekście historycznym i ukazanie życia Żydów zarówno przed tym tragicznym okresem, jak i po nim. Pokazanie, kim były ofiary, oraz podkreślenie, jaką stratę Europa i świat poniosły w wyniku Holokaustu” (s. 9). Poszczególne rozdziały pozwalają także prześledzić długotrwały i wieloetapowy proces dehumanizowania Żydów – od represji i ograniczeń prawnych, społecznych czy ekonomicznych do antyżydowskiej przemocy i działań eksterminacyjnych. Taka kompozycja podręcznika oddaje dwojaki rozumienie Holokaustu, który z jednej strony można pojmować jako „zorganizowany i sfinansowany przez państwo niemieckie bezprecedensowy przypadek ludobójstwa” (s. 8), a z drugiej jako widzianą w perspektywie

długiego trwania kulminację praktyk napiętnowania, stereotypizowania i wykluczania Żydów ze społeczeństw europejskich.

Przyjęcie takiego sposobu definiowania Zagłady sprawia, że właściwą opowieść o jej przebiegu autorzy poprzedzają niezbędnym kontekstem. W części pierwszej („Swoi czy obcy?”) śledzą wydarzenia, mechanizmy czy tendencje w historii żydowskiej diaspory, które ograniczały warunki życia Żydów. Wyrastały one ze wspólnego źródła, czyli antyżydowskiej niechęci motywowanej odmiennymi czynnikami: religijnymi, kulturowymi, społeczno-ekonomicznymi i politycznymi. Autorzy podtrzymują rozróżnienie na sięgający czasów antycznych antyjudyzm, powstały na gruncie religijnym i operujący uprzedzeniami o charakterze pseudoteologicznym, oraz na mający nowoczesny rodowód antysemityzm rozwijający się w różnych wariantach: rasistowskim, spiskowym i politycznym. Oba zjawiska są jednak słusznie traktowane jako współzależne dla ideowego fundamentu działań nazistowskich, w których słycać echa antyjudajstycznej retoryki kościelnej wieków średnich i jednocześnie inspiracje XIX-wiecznymi teoriami rasistowskimi. Przedholokaustowy kontekst historyczny autorzy budują, wskazując na kluczowe przejawy antyżydowskiej nienawiści, takie jak plądrowanie dzielnic żydowskich i mordowanie ich mieszkańców w okresie wypraw krzyżowych, oskarżenia Żydów o mord rytualny, profanację hostii bądź roznoszenie zarazy, a w bardziej radykalnej odsłonie – separowanie ich od społeczności chrześcijańskiej w gettach wyodrębnianych w miastach, a nawet wypędzanie (jak w średniowiecznej Francji czy Hiszpanii). „Nowoczesny antysemityzm” rozwijał się w związku z XIX-wiecznymi przemianami modernizacyjnymi i emancypacyjnymi, którym podlegały europejskie (zwłaszcza zachodnie) środowiska żydowskie. Autorzy sygnalizują, w jak różnym położeniu wobec antysemitycznej wrogości znaleźli się Żydzi zachodni i wschodni. W Europie Zachodniej antysemityzm zahamował proces prawnej i społecznej emancypacji oraz podał w wątpliwość postulaty asymilacyjne, których utopijność obnażyła sprawa Dreyfusa. Na wschodzie Europy – zwłaszcza w rosyjskiej strefie osiedlenia – Żydzi żyli w poczuciu ciągłego zagrożenia, wynikającego z represji, pogromów i fal antyżydowskiej przemocy. W reakcji na wzmożony antysemityzm w środowisku żydowskim zaczął się z jednej strony kształtować polityczny syjonizm, z drugiej zaś zintensyfikowało się zjawisko emigracji.

W pierwszej części książki autorzy poświęcają wiele uwagi dwudziestolecu międzywojennemu, które w historii żydowskiej diaspory jest okresem napięć i paradoksów. Widać to szczególnie na przykładzie Drugiej Rzeczypospolitej. Nastąpił wówczas prężny rozwój kultury żydowskiej na różnych jej polach: literackim, filmowym, prasowym, sportowym czy instytucjonalnym, i w jej trzech głównych językach: hebrajskim, jidysz i polskim. Jednocześnie nasiliły się wystąpienia antyżydowskie, organizowane przez bojówki organizacji skrajnie nacjonalistycznych, a na uniwersytetach zaczęła obowiązywać zasada *numerus clausus* i tzw. getto ławkowe. Autorzy przyglądają się także dziejom Żydów niemieckich; uwzględniają ich dwa okresy: od zakończenia pierwszej wojny świa-

towej do przejścia władzy przez nazistów oraz do wybuchu drugiej wojny światowej.

Część druga publikacji („Droga do ludobójstwa”) została poświęcona trzem etapom antyżydowskiej polityki prowadzonej przez nazistów: 1) „preludium Zagłady”, jak autorzy nazywają okres rodzenia się nazizmu i stopniowego radykalizowania represji wobec niemieckich Żydów w państwie rządzonej przez Adolfa Hitlera i NSDAP (np. organizowanie bojkotu żydowskich sklepów, akcji palenia książek autorów żydowskich i przeciwników reżimu hitlerowskiego, wprowadzanie ustaw dyskryminujących ludność żydowską); 2) początkowemu okresowi drugiej wojny światowej (1939–1941) wraz z pierwszymi antyżydowskimi rozporządzeniami, wysiedleniami oraz prześladowaniami wprowadzanymi w zajmowanych krajach europejskich (przymusową pracą fizyczną, obowiązkiem znakowania mienia żydowskiego czy różnego rodzaju zakazami); 3) eksterminacji pośredniej, kiedy przede wszystkim na okupowanych ziemiach polskich powstawały getta. Autorzy przypominają, że Niemcy, rozpoczynając wojnę, nie mieli opracowanego planu rozwiązania „kwestii żydowskiej”, dlatego też jeszcze przed wojną i w pierwszych jej miesiącach próbowali wdrożyć koncepcję utworzenia rezerwatu dla Żydów z Niemiec i terenów włączonych do Trzeciej Rzeszy lub ich masowej deportacji z Europy. Ostatecznie zamiar terytorialnego odizolowania Żydów realizowano na drodze gettoizacji, której konieczność uzasadniano głównie względami bezpieczeństwa. Autorzy skupiają się na funkcjonowaniu gett, szczególnie działalności judenratów i zadaniach Żydowskiej Służby Porządkowej (policji żydowskiej), a także na życiu codziennym mieszkańców, którego nieodłączną częścią było doświadczenie głodu i chorób.

Część trzecia („Ostateczne rozwiązanie”) dotyczy tzw. Holokaustu od kul, czyli masowych mordów ludności żydowskiej na wschodzie, oraz eksterminacji bezpośredniej dokonywanej w obozach zagłady, w tym tych, które utworzono w ramach akcji „Reinhardt” (Bełżec, Sobibór, Treblinka). Obok nazistowskich działań eksterminacyjnych autorzy wspominają także o sąsiedzkich pogromach latem 1941 r. – w Kownie, Jassach, Lwowie, Jedwabnem. W osobnym rozdziale omawiają losy nieżydowskich ofiar nazistowskich prześladowań i ludobójstwa: osób niepełnosprawnych, Sinti i Romów, homoseksualistów, Świadków Jehowy, a także Słowian (Polaków i sowieckich jeńców wojennych). Część czwarta („Wobec Zagłady”) pozwala przyjrzeć się dokładniej zarówno reakcjom Żydów na różnych etapach nazistowskiej eksterminacji (od bezsilności do oporu), jak i reakcjom świata na Holokaust i postawom najbliższych sąsiadów (od obojętności do współsprawstwa bądź ratowania). Rozważaniom tym towarzyszą dociekania, co międzynarodowa opinia wiedziała najpierw o antyżydowskiej polityce nazistów, a potem o samej Zagładzie, kiedy, w jakiej formie i do kogo docierały informacje na ten temat oraz kto je przekazywał. W tej części autorzy zastanawiają się ponadto nad skutkami i konsekwencjami Zagłady; biorą pod uwagę straty ludnościowe, procesy zbrodniarzy hitlerowskich, trudne położenie oca-

łałych po zakończeniu wojny, kształtowanie się (tuż)powojennego życia żydowskiego w Europie (w tym w Polsce).

Podręcznik *Holokaust. (Nie)odrobiona lekcja historii* ma charakter popularny, został przygotowany jako książka pomocnicza do nauczania historii w szkołach ponadpodstawowych. Jest więc przede wszystkim skierowany do uczniów, studentów, nauczycieli i edukatorów, stanowi także podręczne kompendium wiedzy dla osób szukających rzetelnego wprowadzenia do historii Holokaustu. Ze względu na tak sprofilowanego odbiorcę modelowego został opatrzony aparatem dydaktycznym, który obejmuje zagadnienia do dyskusji w formie bloków „Analiza – interpretacja – refleksja”, pytania ukierunkowane na uporządkowanie wiadomości w sekcji „Zastanów się”, podsumowanie i pogłębienie wiedzy w „Blokach ćwiczeniowych” i „Kalendarium”, objaśnienia kluczowych terminów w części „Warto wiedzieć” oraz biogramy. Główną narrację uzupełniają fragmenty tekstów źródłowych z poleceniami i pytaniami pomocniczymi do ich analizy, ilustracje, zdjęcia i mapy. Dodatkowe wskazówki do uzupełniania wiedzy zawiera bibliografia. W książce zostały ponadto umieszczone kody QR odsyłające do multimedialnych materiałów Muzeum Getta Warszawskiego. Dzięki wypracowanym przez autorów rozwiązaniom metodycznym publikacja stanowi znakomity materiał dydaktyczny, który z powodzeniem można wykorzystywać w pracy z uczniami szkół ponadpodstawowych na lekcjach historii, języka polskiego, etyki i religii, wiedzy o społeczeństwie (historii i teraźniejszości), a także zajęciach z wychowawcą. Podręcznik Szuchty i Trojańskiego pozwala też na indywidualne studia, zachęca bowiem czytelnika do lektury zaangażowanej, aktywnej i pogłębionej, skłania go do zapoznania się z fragmentami tekstów źródłowych (obcowania z przekazem bezpośrednim) i do ich krytycznej analizy.

Takie zadanie stawia przed czytelnikami już tytułowe sformułowanie „Holokaust – (nie)odrobiona lekcja historii”. Jak wyjaśniają we wstępie autorzy, nie stanowi ono jednoznacznej konstatacji, lecz ma prowokować do pytania o naukę, jaką współczesny człowiek może wyprowadzić z historii Holokaustu, czy też „do próby znalezienia odpowiedzi na pytanie, dlaczego po II wojnie światowej doszło do kolejnych przypadków ludobójstwa i czy wiedza na temat Zagłady może pomóc w ich zapobieganiu w przyszłości” (s. 9). Sugerowane w tytule pytanie – niezależnie od zastrzeżeń autorów – ma jednak nie tylko charakter otwarty (a więc zostawia czytelnikowi pole do własnych, indywidualnych wniosków), ale również retoryczny (wszak wyrasta z obserwacji, że lekcja historii nie została odrobiona lub została odrobiona, ale jedynie w ograniczonym stopniu i zakresie). Tym samym w sferze niedopowiedzenia pozostają inne pytania, które pozwoliłyby wyjaśnić sugerowane przez autorów stanowisko: dlaczego „lekcja Holokaustu” nie została odrobiona? Co można byłoby uznać za formę jej odrobienia? Wobec braku tego dopowiedzenia wątpliwość budzi zasadność stawiania pytania o to, czy wiedza na temat Zagłady może pomóc w zapobieganiu przyszłemu ludobójstwu, w sytuacji, gdy wybuchające w ostatnim czasie i w różnych miejscach na świecie konflikty zbrojne czy zbrodnicze akty niena-

wiści etnicznej, rasowej i religijnej doprowadziły do skompromitowania hasła „nigdy więcej”. Wiemy więc już, że wiedza o Zagładzie, która w ostatnich dwudziestu pięciu latach znacznie poszerzyła się o nowe ustalenia i perspektywy badawcze, nie wpłynęła na większą świadomość i odpowiedzialność społeczno-polityczną. Czy wobec tego wyjściowe pytanie nie powinno zostać przeformułowane i brzmieć: jak wykorzystać wiedzę na temat Zagłady, aby zapobiegać kolejnym zbrodniom?

Założenie dydaktyczne towarzyszy wszystkim poświęconym historii Zagłady publikacjom duetu Szuchta i Trojański. Od wydania ich pierwszej książki *Holokaust. Zrozumieć dlaczego* minęło dwadzieścia lat. Ten dystans czasowy skłania do namysłu nad tym, co się w tym okresie zmieniło zarówno w strategiach uczenia o Zagładzie, jak i pisania jej historii – i w jakim stopniu autorzy biorą pod uwagę te zmiany w opracowaniu nowego podręcznika. Zaproponowana przez nich forma sprzyja promowanej dziś w edukacji aktywnej (a nie receptywnej) postawie ucznia, gdyż w dużej mierze posługuje się aktywizującą metodą zadawania pytań stymulujących myślenie (sprawdzoną już we wcześniejszych publikacjach). W nowym podręczniku warto byłoby zaproponować jeszcze inne sposoby nauczania o Zagładzie w działaniu, o jakich mowa choćby w publikacji *Wiedza (nie)umiejscowiona. Jak uczyć o Zagładzie w Polsce w XXI wieku?* (Kraków 2021). Aparat dydaktyczny uzupełniłyby przykłady dobrych praktyk i projektów edukacyjnych, którymi nauczyciele (także potencjalni odbiorcy podręcznika) mogliby się zainspirować w pracy z uczniami, w odkrywaniu historii swoich miejscowości i realizowaniu działań w lokalnym otoczeniu. Od mentorów, jakimi dla nas, nauczycieli szkół średnich zajmujących się historią i kulturą Żydów, są Robert Szuchta i Piotr Trojański, oczekujemy nie tylko wskazania rozwiązań metodycznych, które pozwoliłyby nam spróbować odrobić lekcję Zagłady, ale także postawienia nowych zadań i wyznaczenia kierunków, jakimi możemy dalej podążać.

Nieodłącznym elementem mówienia i pisania o Holokauście w wymiarze historycznym stała się w ostatnim czasie problematyka pamięci i upamiętnienia. Autorzy podejmują ją we fragmencie poświęconym pamięci Zagłady w Polsce, pozostawiają jednak na marginesie wiele wątków dotyczących polityki pamięciowej i historycznej, relacji między pamięcią indywidualną i lokalną a zbiorową i globalną, różnych form i tendencji w upamiętnianiu Zagłady. Podręcznik koncentruje się na narracji historycznej, tymczasem nauczanie o Holokauście coraz bardziej zyskuje charakter interdyscyplinarny, łącząc różne dziedziny i perspektywy badawcze czy też proponując krytyczną analizę zarówno źródeł historycznych, jak i tekstów kultury.

Omawiany podręcznik – jak już wspomniano – nie jest pierwszą tego typu publikacją Szuchty i Trojańskiego. Od dwudziestu lat powracają oni regularnie do problemu historycznego nauczania o Zagładzie, za każdym razem podejmują się niezwykle trudnego zadania – syntetycznego i przekrojowego ujęcia historii Holokaustu. Synteza ma swoje zalety. Umożliwia ogólne rozeznanie w temacie,

dostarcza informacji kluczowych do zrozumienia przebiegu Zagłady, pozwala wreszcie uchwycić procesy i zjawiska w szerszym kontekście. Jednocześnie naraża nieuchronnie na zarzuty nadmiaru bądź braku. Autorzy prowadzą narrację w wyważony sposób i z dbałością o zachowanie proporcji między bardzo drobiazgową a nazbyt ogólnikową relacją. Mimo to w kilku momentach można dostrzec zachwianie tej równowagi. W otwierającym część „Swoi czy obcy?” rozdziale poświęconym żydowskiej tożsamości starają się uchwycić jej złożoność, wynikającą z wielości kryteriów – religijnych, kulturowych, narodowych. Rozdział kończą fragmentem dotyczącym świąt żydowskich i wzmianką o kalendarzu żydowskim. Oczywiście mają rację, że obchody świąt stanowią i stanowią istotny element kształtowania tożsamości żydowskiej niezależnie do miejsca osiedlenia Żydów. Posługując się tym samym argumentem, można byłoby jednocześnie wymienić święta związane z cyklem życia, o których autorzy nie wspominają. Dlatego też taki ogólnikowy zarys problematyki świąt żydowskich w tekście głównym nie wydaje się uzasadniony ani konieczny, wprowadza bowiem wątek poboczny, który można byłoby zawrzeć w osobnej sekcji uzupełniającej „Warto wiedzieć” i podać odpowiednie wskazówki bibliograficzne. W rozdziale poświęconym wpływowi Zagłady na powstanie Państwa Izrael autorzy koncentrują się przede wszystkim na trajektorii zbiorowego (nie) pamiętania o Zagładzie, brakuje tymczasem rozwinięcia wątku znaczenia Holokaustu we współczesnym dyskursie i polityce izraelskiej.

Warto także krótko skomentować stronę edytorsko-redakcyjną. Książka została opracowana ze starannością, elegancją i dbałością estetyczną, którą widać w doborze i jakości zdjęć oraz rozwiązaniach edytorskich. Dzięki temu publikacja jest przejrzysta i wizualnie bardzo atrakcyjna. Jednocześnie nie można pominąć redaktorskich i korektorskich uchybień, o jakich uczciwie poinformowano w erracie (choć zdarzają się egzemplarze, w których jej nie znajdziemy). Wskazanych poprawek jest niemal pięćdziesiąt, niektóre budzą zaskoczenie, jak np. pomyłka w roku założenia obozu zagłady w Treblince. W przypadku tak istotnej książki, jaką jest podręcznik do nauczania o historii Zagłady – prezentujący, a jednocześnie normatywizujący określony stan wiedzy i badań – istotne znaczenie ma troska o szczegóły merytoryczne.

Publikacja Szuchty i Trojańskiego jest rezultatem imponującego w swym założeniu i zakresie przedsięwzięcia naukowo-dydaktycznego. Porządkuje wiedzę o historii zagłady Żydów zgodnie z najnowszymi badaniami, ponadto przekazuje ją w klarowny i zrozumiały sposób, posługując się zarówno tekstowym, jak i wizualnym przekazem. Dzięki temu ma szansę stać się kluczowym opracowaniem, po które sięgną nie tylko nauczyciele, uczniowie, studenci czy badacze, ale także osoby spoza środowiska edukacyjnego i akademickiego.